6/2025, noyabr-dekabr (№ 00080)

PAXTA TOZALASH KORXONALARIDA XOMASHYO XARID NARXINING ZARARSIZLIK CHEGARASINI MAHSULOT CHIQISHI ASOSIDA ANIQLASH USULI

Murodov Orif Jumayevich
Toshkent xalqaro universiteti mustaqil izlanuvchisi, t.f.d., professor
E-mail: orifakadem81@gmail.com

UDK 336.77.066

Annotatsiya
Maqolada paxta tozalash korxonalarida chigitli paxta xarid narxining ishlab chiqarish xarajatlari doirasidagi chegaraviy qiymatini aniqlash usuli taklif etiladi. Bir tonna xomashyodan olinadigan tola, chigit va lint qiymati hamda qayta ishlash xarajatlari asosida zararsizlik xarid narxi (P*) va narx bo‘yicha xavfsizlik zaxirasi (XZ) hisoblanadi. «White Gold» MChJning 2022–2025-yillardagi hamda «Mirzachul» MChJning dastlabki mavsumiga oid natural-kalkulyatsion ma’lumotlar qo‘llanildi. «White Gold»da XZ 2022-yilda 21,7%, 2023-yilda −27,2%, 2024-yilda 2,6%, 2025-yilda esa −9,5% (amortizatsiyasiz xarajatlar sharoitida) bo‘lgan. Natijalar narx nomutanosibligini aniqlashda ishlab chiqarish rentabelligi bilan birga mahsulot chiqishi va ikkilamchi mahsulotlar qiymatini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: paxta tozalash, xomashyo xarid narxi, zararsizlik chegarasi, tola chiqishi, chigit, lint, xavfsizlik zaxirasi, qayta ishlash xarajatlari.

Kirish

Paxta tozalash sanoatida xomashyo xaridi mavsumiy, qayta ishlash natijasi esa bir vaqtning o‘zida bir nechta mahsulot shaklida yuzaga keladi. Bitta tonna chigitli paxtadan tola bilan bir qatorda chigit, lint va boshqa ikkilamchi mahsulotlar olinishi sababli xomashyo xarid narxining maqbulligini faqat tolaning sotish narxi bilan qiyoslash noto‘g‘ri xulosa berishi mumkin. Bundan tashqari, mahsulot chiqishi nav va sifatga, qayta ishlash tannarxi esa quvvatdan foydalanish, energiya narxi va texnologik sharoitga bog‘liq. Shu bois korxonaning xarid bo‘yicha qarorini mahsulotlar yig‘ma qiymatiga tayangan chegaraviy ko‘rsatkich bilan asoslash muhim [6].

Tadqiqotning maqsadi — bir tonna chigitli paxta bo‘yicha mahsulotlar chiqishi, realizatsiya narxlari va qayta ishlash xarajatlarini birlashtirgan holda ishlab chiqarish xarajatlari doirasidagi chegaraviy xarid narxini hisoblash hamda amaldagi narxning mazkur chegaraga nisbatan xavfsizlik zaxirasini aniqlash. Tadqiqot dissertatsiyaning 3.3-paragrafidagi empirik hisoblarni mustaqil metodik masala sifatida rivojlantiradi [8].

Adabiyotlar va uslubiy yondashuv

Korxonalarda xarajat–hajm–foyda tahlili mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi tushum va xarajatni taqqoslashga asoslanadi. Biroq paxta tozalash korxonasida bir xomashyodan bir

nechta mahsulot chiqishi alohida mahsulot tannarxini taqsimlash masalasini yuzaga keltiradi. Amaliy kalkulyatsiyada ikkilamchi mahsulotlar qiymatini chegirib, asosiy mahsulot tannarxini hisoblash uchraydi. Mazkur maqolada boshqa yo‘l tanlanadi: barcha hisobga olingan mahsulotlar qiymati bir tonna chigitli paxtaga qayta hisoblanadi. Bunda turli mahsulotlar narxi va chiqish ulushi bitta moliyaviy mezonda mujassamlanadi [7].

Mazkur yondashuv to‘liq korporativ zararsizlik nuqtasini emas, ishlab chiqarish xarajatlari qamrovidagi chegarani aniqlaydi. Davr xarajatlari, kredit foizlari, soliqlar va ayrim ikkilamchi mahsulotlar daromadi bazaviy formulada aks etmagani uchun natijani sof foyda yoki to‘lov qobiliyatining bevosita o‘lchovi sifatida talqin qilib bo‘lmaydi.

Ma’lumotlar va tadqiqot metodologiyasi

Empirik baza sifatida «White Gold» MChJning 2022–2025-yillarda qayta ishlangan chigitli paxta hajmi, tola, chigit va lint chiqishi, ularning sotish qiymati, xomashyo xarid narxi va qayta ishlash xarajatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlari olindi. «Mirzachul» MChJning dastlabki mavsumiga doir ma’lumotlari qiyosiy kuzatuv sifatida kiritildi. Mazkur natural-kalkulyatsion ma’lumotlar moliyaviy hisobotning F-1 va F-2 shakllari bilan bir xil qamrovga ega emas; ular mahsulotlar va xarajatlar mexanizmini ko‘rsatadi.

Bir tonna xomashyo uchun hisobga olingan mahsulotlar qiymati $V = \Sigma(y_j \times P_j)$ ko‘rinishida aniqlanadi. Bu yerda y_j — j-mahsulot chiqishining xomashyo massasiga nisbati, P_j — mahsulotning bir tonna sotish narxi. Q — bir tonna xomashyoga to‘g‘ri keladigan xomashyodan tashqari ishlab chiqarish xarajatlari. Shunda:

$$\mathbf{P}^* = \Sigma(y_j \times P_j) - Q = V - Q. \quad (1)$$

$$XZ = [(P^* - P_x) / P^*] \times 100\%. \quad (2)$$

Bu yerda P_x — amaldagi o‘rtacha xarid narxi; P^* — ishlab chiqarish xarajatlari doirasida xarid narxining yuqori chegarasi; XZ — chegaragacha qolgan nisbiy zaxira. P^* musbat bo‘lganda $XZ > 0$ xarid narxi chegaradan pastligini, $XZ < 0$ esa hisobga olingan mahsulot qiymati xarid va qayta ishlash xarajatlarini qoplamayotganini bildiradi.

Hisoblash ketma-ketligi: (1) har bir mahsulotning xomashyo massasiga nisbatan chiqishini aniqlash; (2) chiqish ulushini sotish narxiga ko‘paytirib yig‘ish; (3) qayta ishlash xarajatlarini ayirish; (4) P^* bilan amaldagi xarid narxini solishtirish; (5) XZ ishorasi va miqdorini talqin qilish. Hisobda faqat o‘zaro mos davr, birlik va xarajat qamrovlaridan foydalanish shart.

Natijalar va ularning tahlili

«White Gold» MChJda 2022-yilda bir tonna xomashyodan hisobga olingan mahsulot qiymati 12 806 ming so‘mni, qayta ishlash xarajatlari 792 ming so‘mni tashkil etgan. Natijada $P^* = 12\,806 - 792 = 12\,014$ ming so‘m/t. Amaldagi xarid narxi 9 403 ming so‘m/t bo‘lgani uchun $XZ = (12\,014 - 9\,403) / 12\,014 \times 100 \approx 21{,}7\%$. Demak, ayni hisob qamrovida xarid narxi chegaraviy qiymatdan past bo‘lgan.

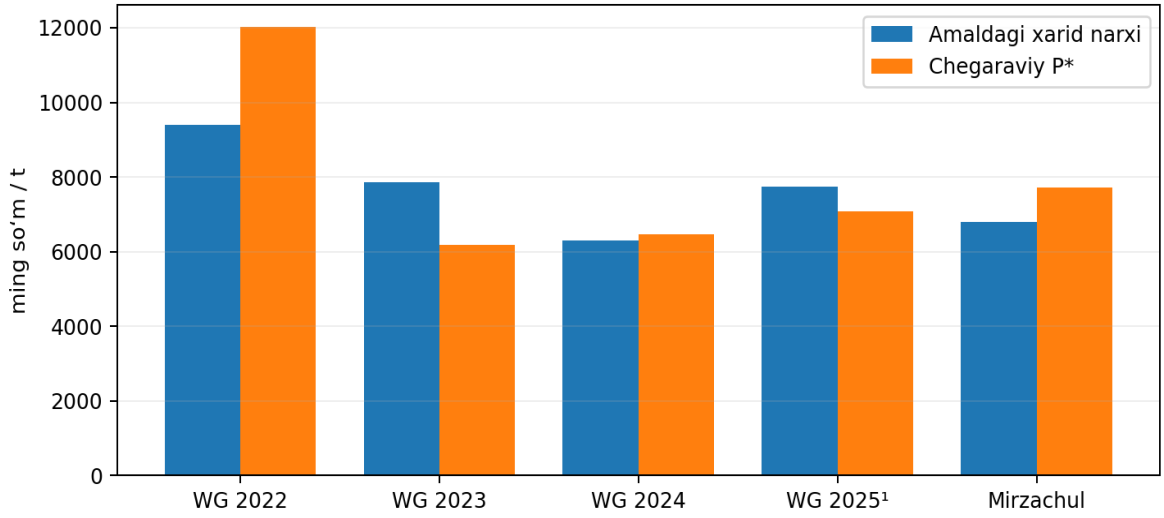
1-jadval.

Xomashyo xarid narxining chegaraviy qiymati va xavfsizlik zaxirasi

Korxona, yil	Hajm, t	Mahsulot qiymati, ming so‘m/t	Q, ming so‘m/t	P_x, ming so‘m/t	P*, ming so‘m/t	XZ, %
White Gold 2022	18 245	12 806	792	9 403	12 014	21,7
White Gold 2023	16 363	7 343	1 169	7 852	6 175	-27,2
White Gold 2024	10 499	8 204	1 733	6 301	6 471	2,6
White Gold 2025	10 683	7 809	732	7 752	7 077	-9,5
Mirzachul dastlabki mavsum	19 831	8 741	1 031	6 800	7 710	11,8

Manba: muallifning dissertatsiyasi 3.9-jadvali, korxonalar moliya-iqtisodiy xizmatlari taqdim etgan natural va kalkulyatsion ma’lumotlar asosida. Izoh: 2025-yil «White Gold» xarajatlari amortizatsiyasiz olingan, shuning uchun P* yuqori chegara sifatida talqin qilinadi va boshqa yillar bilan bevosita qiyoslanmaydi.

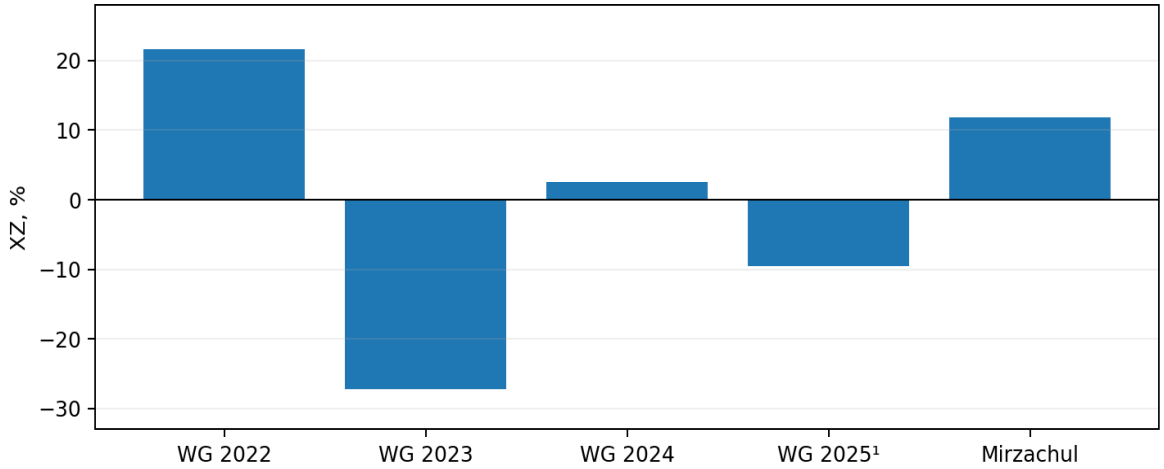
2023-yilda vaziyat keskin o‘zgargan: mahsulotlar qiymati 7 343 ming so‘m/t gacha pasaygan, qayta ishlash xarajatlari 1 169 ming so‘m/t ga yetgan. Hisoblangan P* ≈ 6 175 ming so‘m/t, amaldagi xarid narxi esa 7 852 ming so‘m/t bo‘lgan. XZ ning −27,2% chiqishi ayni mahsulotlar to‘plamidan olingan qiymat xomashyo xaridi va qayta ishlash xarajatini qoplamaganini anglatadi. Buni korxonaning yakuniy sof zarariga tenglashtirish mumkin emas, chunki boshqa daromadlar va xarajatlar ham mavjud.

1-rasm. Amaldagi xarid narxi va chegaraviy P* ning taqqoslanishi (ming so‘m/t). ¹ 2025-yil P* amortizatsiyasiz

2024-yilda xarid narxi 6 301 ming so‘m/t, P* esa 6 471 ming so‘m/t bo‘lib, XZ 2,6% ni tashkil etdi. Bu musbat, ammo juda kichik zaxira bo‘lib, mahsulot sotish narxining pasayishi yoki qayta ishlash xarajatining ozgina oshishi ham hisobiy chegaradan chiqishga olib kelishi mumkin. 2025-yilda XZ amortizatsiyasiz xarajatlar hisobida ham −9,5% bo‘lgan; demak, amortizatsiya qo‘shilganda natija bundan yaxshilanmaydi, biroq uning aniq miqdorini ushbu ma’lumotlar bilan aytib bo‘lmaydi.

«Mirzachul» MChJning dastlabki mavsumida mahsulotlar qiymati 8 741 ming so‘m/t, qayta ishlash xarajatlari 1 031 ming so‘m/t, P* esa 7 710 ming so‘m/t bo‘lgan. Amaldagi xarid narxi 6 800 ming so‘m/t va XZ 11,8% ni tashkil etgan. Biroq bu natija moliyaviy xarajatlar va davr xarajatlarini qamrab olmagani sababli korxona foyda bilan ishlaganini isbotlamaydi.

2-rasm. Xomashyo xarid narxi bo‘yicha xavfsizlik zaxirasi, %. [1] 2025-yil amortizatsiyasiz xarajatlar sharoitida

Mahsulot chiqishi va sifat tarkibining iqtisodiy ahamiyati

«White Gold» MChJda 2022-yilda tola/chigit/lint chiqishi mos ravishda 33,2/52,1/3,3%, 2023-yilda 33,0/51,9/2,7%, 2024-yilda 32,8/51,7/3,4%, 2025-yilda 33,4/52,2/2,8% bo‘lgan. Ko‘rinib turibdiki, chiqish ulushlari nisbatan yaqin bo‘lsa-da, mahsulotlar qiymati va xavfsizlik zaxirasi sezilarli tebrangan. Bu mahsulot sotish narxi, xarid narxi va qayta ishlash xarajatlari ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

2-jadval.

Mahsulotlar chiqishi va XZ ko‘rsatkichlari

Kuzatuv	Tola, %	Chigit, %	Lint, %	XZ, %
White Gold 2022	33,2	52,1	3,3	21,7
White Gold 2023	33,0	51,9	2,7	−27,2
White Gold 2024	32,8	51,7	3,4	2,6
White Gold 2025	33,4	52,2	2,8	−9,5[1]
Mirzachul, dastlabki mavsum	36,0	51,1	3,1	11,8

Manba: dissertatsiya 3.9-jadvali. [1] Amortizatsiyasiz xarajatlar asosida.

Nav kesimidagi ma’lumotlarga ko‘ra, «White Gold»da 2022-yilda birinchi navli xomashyo ulushi 91,7% bo‘lgan, 2024-yilda esa 48,1% ga tushgan. Shu davrda birinchi nav narxi 9 719,5 ming so‘mdan 6 800 ming so‘mga, ikkinchi nav narxi 8 368,6 ming so‘mdan 5 848 ming so‘mga pasaygan. O‘rtacha xarid narxining o‘zgarishi faqat narxlar darajasining emas, nav tarkibining ham o‘zgarishi bilan bog‘liq. 2022-yilda nav kesimidagi qaydlar umumiy xariddan 1 851,8 tonnaga kam bo‘lgani sababli bu yil bo‘yicha ulush indikativdir.

2024-yilgi nav tarkibiga mos me’yoriy tola chiqishi 32,4–33,0% oralig‘ida bo‘lib, amaldagi 32,8% shu diapazonga to‘g‘ri keladi. Shunga qaramay XZ atigi 2,6% bo‘lgani mahsulot chiqishining me’yor doirasida bo‘lishi moliyaviy xavfsizlik uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi. Qaror qabul qilishda texnologik ko‘rsatkich va narx–xarajat ko‘rsatkichi birgalikda kuzatilishi lozim.

Sezgirlik tahlili va boshqaruvda qo‘llash

Formuladan kelib chiqib, boshqa shartlar o‘zgarmaganda, istalgan mahsulot narxining ΔP_j ga o‘zgarishi chegaraviy narxni $y_j \times \Delta P_j$ miqdorida o‘zgartiradi. Qayta ishlash xarajatining ΔQ ga oshishi esa P* ni aynan ΔQ ga kamaytiradi. Bu munosabatlar statistik prognoz emas, formuladan kelib chiqadigan deterministik sezgirlik natijasidir.

3-jadval.

«White Gold» 2024-yil uchun shartli sezgirlik hisobi

Shartli ssenariy	**P* o‘zgarishi, ming so‘m/t**	**Yangi P*, ming so‘m/t**	**XZ, %**
Bazaviy	0	6471	2,6
Qayta ishlash xarajati +200 ming so‘m/t	-200	6271	-0,5
Mahsulotlar qiymati –300 ming so‘m/t	-300	6171	-2,1
Mahsulotlar qiymati +300 ming so‘m/t	300	6771	6,9

Izoh: 3-jadval muallifning 2024-yil bazaviy ma’lumotlariga qo‘llagan arifmetik ssenariylari; korxona tomonidan qayd etilgan real hodisalar yoki ehtimollik prognozi emas.

Masalan, 2024-yilda qayta ishlash xarajatlari bir tonnaga 200 ming so‘m oshsa, P* 6 271 ming so‘m/t ga tushadi va 6 301 ming so‘mlik xarid narxidan past bo‘lib qoladi. Shunday qilib, 2,6% xavfsizlik zaxirasi amaliy boshqaruv nuqtayi nazaridan tor. Ushbu xulosa xarid shartnomasi tuzishdan oldin mahsulot chiqishi, narxi va qayta ishlash xarajatlarini bir xil o‘lchov birligida qayta hisoblashni talab qiladi.

Korxona uchun taklif qilinadigan amaliy tartib: mavsum boshlanishidan oldin har bir xomashyo navi bo‘yicha kutilayotgan mahsulot chiqishi va narxlarni belgilash; har bir partiya uchun P* va XZ ni hisoblash; shartnomaviy narx o‘zgarganda ko‘rsatkichlarni yangilash; mahsulotlar narxi pasayganda va energiya xarajati oshganda xavfsizlik zaxirasini qayta tekshirish. XZ manfiy bo‘lganda faqat xarid narxini emas, mahsulot realizatsiyasi, qayta ishlash tannarxi va kredit xarajatlarini ham kompleks ko‘rib chiqish zarur [9].

Muhokama va cheklovlar

Mazkur usulning afzalligi shundaki, u bir xomashyodan olinadigan barcha asosiy mahsulotlarni bitta tonna hisobiga keltiradi va sotib olish qarorini iqtisodiy jihatdan ko‘rinadigan chegaraga bog‘laydi. Shu bilan birga, usulning qamrovi qat’iy chegaralangan: hisobga olinmagan ulyuk va boshqa mahsulotlar daromadi P* ni oshirishi, davr va moliyaviy xarajatlarni qo‘shish esa to‘liq zararsizlik chegarasini pasaytirishi mumkin. Bu ikki ta’sirni tekshirmasdan natijani yakuniy sof foyda chegarasi deb atash noto‘g‘ri.

2025-yil «White Gold» bo‘yicha amortizatsiya ma’lumotlari boshqa yillardan qariyb o‘n barobar farq qilgani va tasdiqlanmagani sababli xarajatlar amortizatsiyasiz olingan. Mazkur kuzatuvni 2022–2024-yillardagi to‘liqroq xarajat qamrovi bilan bir xil sifatdagi vaqt qatori deb talqin qilish mumkin emas. «Mirzachul» uchun esa faqat dastlabki mavsum kuzatuvi mavjud. Besh kuzatuv asosida tarmoq bo‘yicha statistik umumlashtirish yoki sababiy bog‘liqlik haqida xulosa chiqarish maqsadga muvofiq emas.

Xulosa va takliflar

Tadqiqotda paxta tozalash korxonasi uchun xomashyo xarid narxining ishlab chiqarish xarajatlari doirasidagi chegarasi $P^* = \Sigma(y_j P_j) - Q$ va uning amaldagi xarid narxiga nisbatan xavfsizlik zaxirasi XZ taklif qilindi. «White Gold» MChJning 2022–2025-yillardagi natijalari mazkur ko‘rsatkichning 21,7% dan −27,2% gacha o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatdi; 2025-yil qiymati amortizatsiyasiz hisob sharoitida berilgan. «Mirzachul» MChJning dastlabki mavsumida XZ 11,8% bo‘ldi.

Asosiy amaliy xulosa: xomashyo narxini baholashda faqat tola narxi yoki buxgalteriya rentabelligi emas, tola, chigit va lintning birgalikdagi qiymati, ularning chiqishi va qayta ishlash xarajatlari hisobga olinishi kerak. P* va XZ ko‘rsatkichlarini navlar, xarid partiyalari va mavsumiy ssenariylar kesimida muntazam hisoblash taklif etiladi. Usulni yakuniy investitsion yoki kredit qarorida qo‘llash uchun davr, moliyaviy xarajatlar va boshqa mahsulotlar qiymati bilan to‘ldirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Murodov O.J. Paxta tozalash korxonalarida moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish. DSc dissertatsiyasi. Toshkent, 2026. 3.3-paragraf, 3.9-jadval (qo‘lyozma).

2. Van Horne J.C., Wachowicz J.M. Fundamentals of Financial Management. 13th ed. Pearson Education Limited, 2008.

3. «White Gold» MChJ moliya-iqtisodiy xizmatining 2022–2025-yillar natural va xarajat ko‘rsatkichlari (dissertatsiyada keltirilgan birlamchi ma’lumotlar).

4. «Mirzachul» MChJ moliya-iqtisodiy xizmatining dastlabki mavsum natural va xarajat ko‘rsatkichlari (dissertatsiyada keltirilgan birlamchi ma’lumotlar).

5. «Baxt» paxta tozalash korxonasining 2024-yil hosili bo‘yicha mahsulot chiqishi me’yorlari (dissertatsiya 16-ilovasi).

6. Murodov O.J. Paxta tozalash korxonalarining moliyaviy barqarorligini baholash mezonlari va ularni takomillashtirish yo‘nalishlari // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2025. B. 29–33. DOI: 10.5281/zenodo.17455268.

7. Murodov O.J. Financial Management of Foreign and Domestic Cotton Ginning Enterprises: Comparative Analysis, Diagnostics, and Improvement Directions // Econoscitech Integration. 2026. № 5. P. 208–218. DOI: 10.5281/zenodo.20390998.

8. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M.V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. 15th ed. Pearson, 2015.

9. Drury C. Management and Cost Accounting. 9th ed. Cengage Learning, 2015.

10. Miller C., Jones L. Agricultural Value Chain Finance: Tools and Lessons. FAO; Practical Action Publishing, 2010.